

Ο ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΑΙΠΕΙΑΣ-ΑΝΘΕΙΑΣ

Ἡ θέσις

Ἀκριβῶς δέκα καὶ ἡμισυ χιλιόμετρα βορειοδυτικῶς τῆς πόλεως τῶν Καλαμῶν εὑρηται τὸ χωρίον Αἰπεια, ὅπερ ἐκτίσθη κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας (μεταπολεμικῶς) ἐκατέρωθεν τῆς δημοσίας ὁδοῦ Καλαμῶν-Μεγαλοπόλεως. Τὸ σημερινὸν χωρίον, ἀνήκον εἰς τὴν κοινότητα Ἀνθείας, ἀντικατέστησε τὸ παλαιότερον, κείμενον βορειοανατολικώτερον καὶ ὑψηλότερον εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῆς χθαμαλῆς ὄροσειράς τῶν Ἑλληνικῶν, ἥτις ὄροσειρά, διήκουσα ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, δεσπάζει τῆς πεδιάδος τοῦ Ἄριος καὶ παρέχει θαυμαστὴν θέαν μέχρι καὶ τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου (σχέδιον 1).

Διὰ τὸν γνωρίζοντα τὴν τοπογραφίαν τῆς δυτικῶς τῶν Καλαμῶν περιοχῆς εἶναι σαφὴς ἡ σημασία τῆς ὑπὸ συζήτησιν θέσεως καί, ὥς ὑποδηλοῦται διὰ τῶν ἐπιφανειακῶν εὗρημάτων καὶ ἄλλων ταφικῶν μνημείων, ἰδίᾳ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, θὰ εἶχε διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλον ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς πολλὰ παθούσης, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ μακρὸν ἀκμασάσης, Μεσσηνίας.

Τὴν περιοχὴν ἐξηρεύνησαν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος καὶ ἐξῆς οἱ Α. ΣΚΙΑΣ¹, Ν. VALMIN² καὶ R. HOPE SIMPSON³, οἵτινες κατέδειξαν τὴν ἐπὶ μακρὸν κατοίκησιν τῆς περιοχῆς δι' ἀντιπροσωπευτικῶν ἐπιφανειακῶν εὗρημάτων καὶ ἄλλων μνημείων. Εἰς τὴν Πρωτοελλαδικὴν ἐποχὴν ἀνάγεται ἡ παλαιότερα (μέχρι τοῦδε γνωστὴ) κατάληψις τῆς περιοχῆς⁴ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν (μινυακὴ κεραμεικὴ) καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Ὑστεροελλαδικὴν (μυκηναϊκὴν), ὅποτε καὶ ἐδη-

μιουργήθη ἐν ὅλῳ σημαντικὸν κέντρον, ἰδίᾳ λόγῳ τῆς στρατηγικῆς σημασίας τῆς ὄροσειρᾶς, ἣτις προβάλλει ἐμφαντικῶς εἰς τὴν δυτικῶς τῶν Καλαμῶν περιοχὴν καὶ παρέχει πλήρη δυνατότητα κατοπτρεύσεως καὶ ἐλέγχου εἰς τὴν δυτικώτερον κειμένην ἐκτεταμένην πεδιάδα τοῦ Ἄριος. Γνώσιν τοῦ πράγματος ἔχομεν χάρις εἰς τὰς ἐπιτοπίους ἐρεῦνας τῶν μνημονευθέντων ἀρχαιολόγων, ὧν οἱ νεώτεροι θεωροῦνται ἀριστοὶ γνῶσται τῆς Μεσσηνίας καθόλου, παρασχόντες ἄκρως ἐποπτικὴν περὶ τῆς θέσεως ἀξιολογικὴν εἰκόνα (σχ. 1).

Οἱ θαλαμῶτοὶ τάφοι τῶν Ἑλληνικῶν

Τὴν πρώτην μνείαν τοῦ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐκτεταμένου νεκροταφείου τῶν θαλαμῶτων τάφων τῶν Ἑλληνικῶν ὀφείλομεν εἰς τὸν Α. ΣΚΙΑΝ, ὅστις καὶ ἐπεσήμηνεν εἰκοσάδα αὐτῶν κατὰ τὰς παλαιάς του ἐκείνας ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῶν ἀρχαίων Φαρῶν ἐξερευνήσεις. Ἄλλοι ἐπεσημάνθησαν πρὸ εἰκοσαετίας περίπου ὑπὸ τοῦ R. HOPE SIMPSON⁴, ἀνελθόντος οὕτως αἰσίως τοῦ ἀριθμοῦ των εἰς εἴκοσι πέντε (25). Ἐκ τῶν τάφων τούτων δύο εὑρηνται νοτίως τῆς ἀκροπόλεως τῆς Θουρίας μετὰ τὴν εἰσοδὸν ἐστραμμένην πρὸς Δυσμάς, καὶ τοῦτο διότι εὑρηνται εἰς τὸ ἀνώτατον περίπου σημεῖον τῆς δυτικῆς κλιτύος τῶν Ἑλληνικῶν, οἱ λοιποὶ δὲ εἴκοσι τρεῖς (23) ἔχουν τὴν εἰσοδὸν ἐστραμμένην πρὸς Ἀνατολὰς καὶ εὑρηνται εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τῆς αὐτῆς ὄροσειρᾶς, ἢ κάλλιον λοφοσειρᾶς, ἐὰν εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ ὄρος, μετὰ θαυμαστήν, ὥς καὶ οἱ ἄλλοι, θέαν πρὸς τὴν βαθύσκιον κοιλάδα τοῦ Ξερίλα, περὶ ἧς ὁ λόγος καὶ κατωτέρω.

Οἱ τάφοι οὗτοι τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος σχηματίζουν συστάδας ἀνὰ πέντε, τρεῖς καὶ δέκα τρεῖς, ἀνήκουν δὲ οὕτω καθ' ὁμάδας εἰς τὰ διάφορα γένη τοῦ μυκηναϊκῆς περιόδου οἰκισμοῦ, ὅστις εἶχεν ἀναπτυχθῇ εἰς μεγάλην ἑκτασιν τοῦ λόφου. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς τάφους τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος, οἱ τάφοι τῆς δυτικῆς κλιτύος ἐμφανίζονται μεμονωμένοι, ἐπιβεβαιουμένης ὁμῶς τῆς ἀπόψεως ὅτι πρόκειται περὶ ἐκτεταμένης καί, τρόπον τινά, περὶ μιᾶς κατὰ κώμας οἰκήσεως εἰς τὰ Ἑλληνικά. Βεβαίως, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ ἄλλοι ἑκατέρωθεν τοῦ αὐχένος τῆς λοφοσειρᾶς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν οἰκισμὸν αὐτόν, δὲν ἔχει εἰσέτι ἐπισημανθῇ, χαρακτηριστικῶς δὲ οἱ McDONALD καὶ HOPE SIMPSON ὑπεστή-

ριξαν' ότι ή εκτεταμένη περιοχή είς τό βόρειον άκρον τής λοφοσειράς, ένθα τοποθετείται ή ακρόπολις τής κλασσικής Θουρίας, υπερβαίνει τά όρια και ένός άνεπτυγμένου μυκηναϊκού οίκισμού, ώς διαφαίνεται εκ τής εκτάσεως του νεκροταφείου, ένφ λόγω τής άπουσίας επιφανειακών εδρημάτων και δη και όστράκων, δέν εύνοείται ή ύπαρξις εκεί οίκισμού συγχρόνου πρός τό νεκροταφείον τών θαλαμωτών τάφων.

Ός και είς άλλας μεσσηνιακάς και τριφυλιακάς θέσεις τής μυκηναϊκής περιόδου, δείγματος χάριν είς Γουβαλάρη Κουκουνάρας (Πυλία) και είς τήν Περιστεριάν (ΒΑ τής Κυπαρισσίας), ούτω και είς τήν περιοχήν τών Έλληνικών (Θουρίας) οί θολωτοί τάφοι (ή ό θολωτός τάφος) τών προυχόντων απείχον του κυρίου όγκου τών συστάδων τών θαλαμωτών τάφων, οίτινες, αναμφισβητήτως, άνήκον είς τόν πληθυσμόν τής περιοχής. Βεβαίως, άγνοούμεν είσέτι τάς περιόδους χρήσεως (έν τφ συνόλω των) τόσον τών θαλαμωτών όσον και του ένός ή τών τριών, ώς πιθανολογούνται, θολωτών τάφων τής περιοχής, περί των εύθύς έν συνεχεία ό λόγος.

Πράγματι, εκ πρώτης όψεως, οί θολωτοί απέχουν τών θαλαμωτών και μάλιστα απόστασιν ίκανήν. Ούτως ό θέβαιος θολωτός τάφος εδρηται είς απόστασιν περίπου 600 μ. δυτικώτερον τών συστάδων τών θαλαμωτών, ένφ οί άλλοι δύο ύποτιθέμενοι θολωτοί τάφοι εδρηνται έναντι τής ανατολικής κλίτος τών Έλληνικών και δη και είς απόστασιν περίπου 200 μ. κατ' εύθείαν γραμμήν είς τήν θέσιν Καστρούλια, είδικώτερον δέ είς τόν ανατολικώτερον τών Έλληνικών λόφον, μεταξύ τών όποίων σχηματίζεται ή γραφική φάραγξ του Ξερίλα.⁶

Είναί δέ οί ύποτιθέμενοι ούτοι θολωτοί τάφοι δύο ανεξάρτητα τυμβοειδή εξάρματα διαμέτρου 10 μ. και ύψους 5 και 4 άντιστοιχώς, όμοια πρός πλήθος άλλων όμοίων ανά τήν Μεσσηνίαν ή τήν ανά τήν Μεσσηνίαν ή τήν Τριφυλίαν, άτινα ύποκρύπτουν είτε θολωτούς τάφους (Γουβαλάρη Κουκουνάρας, Καμίνια Κρεμμυδίων, Πλατανόβρυση Χανδρινου) είτε ταφικούς κύκλους (όμοίως Γουβαλάρη) είτε άσκεπείς, ήτοι άνοικτούς είς τόν ούρανόν τύμβους.

Τά ταφικά ταύτα μνημεία έχρησιμοποιήθησαν, επί τη βάσει εδρημάτων επιφανείας έπισημανθέντων ύπό τών McDONALD και HOPE SIMPSON⁷, κατά τήν τρίτην μυκηναϊκήν φάσιν, και ούδόλως αποκλείεται νά ήσαν θολωτοί τάφοι επί μακρόν (ήτοι από τής ύστάτης Μεσοελλαδικής ή

πρωίμου Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς) χρησιμοποιηθέντες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οὐδόλως ἐπιτρέπεται νὰ ξενίζῃ περαιτέρω τὸ γεγονός (ἢ ἡ πιθανότης) νὰ ἦσαν τόσον ποικιλόμορφα τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, διότι ἡ κατάστασις αὕτη ἔχει διαπιστωθῇ καὶ εἰς ἄλλας μεσσηνιακὰς καὶ τριφυλιακὰς θέσεις.

'Ο θολωτός τάφος

Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως ἡμᾶς μνημεῖον τῆς περιοχῆς εἶναι ὁ θαυμαστῆς κατασκευῆς ἐπιβλητικὸς θολωτός τάφος (εἰκ. 1) κατὰ τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῶν Ἑλληνικῶν καὶ δὴ καὶ εἰς πολὺ χαμηλὸν σημεῖον ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀκρόπολιν τῆς κλασσικῆς Θουρίας καὶ τὰς συστάδας τῶν θαλαμῶν τῶν τάφων, γνωσθεῖς ἐκ τῶν εἰς τὴν περιοχὴν ἐρευνῶν τῶν McDONALD καὶ HOPE SIMPSON⁸, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ ἐξαιρετοῦ πρῶην φύλακος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Καλαμῶν κ. Ἰω. Ταβουλαρέα.

Τὸ σημεῖον ὅμως εἰς τὸ ὁποῖον εὑρηται ὁ τάφος οὗτος δὲν ἐμποδίζει τὴν θαυμαστὴν πράγματι θέαν πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἄριος καὶ περαιτέρω νοτιώτερον πρὸς τὸν Μεσσηνιακὸν κόλπον, ὅστις διακρίνεται ἐν αἰθρίᾳ εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντος. Εἶναι ἐν πραγματικὸν Belvedere, ὥς συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἄλλους (οὐχὶ ὅλους) μεσσηνιακοὺς-τριφυλιακοὺς θολωτοὺς τάφους, ἔτι δὲ καὶ κατὰ περίπτωσιν εἰς τινὰς θαλαμῶτους, καὶ ἔστωσαν ὥς παράδειγμα οἱ τοπικοὶ τοῦ λόφου τῶν Ἑλληνικῶν.

Τὰ Belvedere τῆς Δυτικῆς-Νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου

Ὅντως, ἡ περίπτωσις τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Ἀνθείας μὲ τὴν θαυμαστὴν θέαν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἄριος καὶ τὴν παραλίαν τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου δὲν εἶναι μοναδική. Ἀνάλογοι περιπτώσεις ὑπάρχουν γνωσταὶ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Δ-ΝΔ Πελοποννήσου, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιορίζομεθα νὰ μνημονεύσωμεν τὸν τάφον τῶν Νιχωρίων, τὸν τάφον τοῦ Δάρα⁹, τὸν τάφον-τύμβον τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς ἐν μέσῳ ἐνὸς θαυμαστοῦ περιβάλλοντος τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἡ τροπικῆς ὠραιότητος παραλία τοῦ μικροῦ τούτου ὁρμου τῆς Βουφράδος (Βοῖδοκοιλιᾶς)¹⁰, τοὺς δύο τάφους τῆς Τραγάνας, τοὺς τρεῖς θολωτοὺς τάφους (τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον τοῦ Βαγενᾶ) τοῦ Κάτω καὶ τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τοῦ BLEGEN, τοὺς τάφους τοῦ Ρούτση, τὸν τάφον τοῦ Βλαχοπούλου, τοὺς τάφους τῆς Περιστεριᾶς (νοεῖται καὶ ὁ λόφος, ἀλλά, καὶ ἐν τινι

μέτρῳ οἱ τάφοι), τοὺς τάφους τοῦ Κακοθάτου, τοὺς τάφους τῆς Μάλθης καὶ ἄλλους οἵτινες ἔχουν ἀνασκαφῇ εἰς διάφορα σημεῖα τόσον τῆς Μεσσηνίας ὅσον καὶ τῆς Τριφυλίας. Συναφῇ περίπτωσιν ἀποτελεῖ καὶ ζευγὸς ἄλλων ἀναμενομένων τάφων βορείως τοῦ χωρίου Ράχες τῆς Περιστεριᾶς εἰς θέσιν Παλιόχνη¹¹ μὲ ἀναπανάληπτον θέαν πρὸς τὴν βορείως τῆς πόλεως τῆς Κυπαρισσίας παραλίαν μέχρι τὸ Βουνάκι¹².

Ἐν παρόδῳ δυνατόν, τέλος, νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν ἦσαν ὀλίγα τὰ σημεῖα αὐτὰ τῆς Δ-ΝΔ Πελοποννήσου, τὰ ὁποῖα ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ Μυκηναῖοι Μεσσήνιοι διὰ νὰ δημιουργήσουν τοὺς οἰκισμοὺς των καὶ τὰ ταφικά των ἐνδiciαιτήματα, ἀκριβῶς δὲ ἐμποιεῖ ἐντύπωσιν ἡ προτίμησις των νὰ ἐπιλέγουν^{12a} σημεῖα μὲ θαυμασίαν θέαν πρὸς κατασκευὴν τῶν θολωτῶν τάφων τῶν δυναστῶν των, τῶν ἀρχόντων των καὶ τῶν μεγαλοκτηματιῶν των. Τὴν κατάστασιν αὐτὴν, ὡς προσεφέρετο, τῶν πολλῶν θέσεων μὲ θαυμαστὴν θέαν ἀντελήφθησαν καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἐπικυρίαρχοι τῆς περιοχῆς Φράγκοι, οἵτινες καὶ ὠνόμασαν τὴν μείζονα ταύτην περιοχὴν τῆς ΝΔ-Δ Πελοποννήσου *Belvedere* πρὸς ὑποδήλωσιν τῶν φυσικῶν τῆς καλλονῶν καὶ μάλιστα τῶν τοποθεσιῶν ἐκείνων μὲ θαυμασίαν θέαν.

Αἱ θέσεις αὗται μὲ ὠραίαν θέαν ἔχουν, ὡς εἶναι φυσικόν, καὶ στρατηγικὴν σημασίαν καὶ τὸ πρᾶγμα, εὐνόητον, ἔχει παρατηρηθῇ ἤδη κατ' ἐπανάληψιν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν διστάζω καὶ ἐγὼ νὰ προτρέξω εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις τῶν εὐρημάτων κατὰ τὰς περιηγήσεις μου ἀνὰ τὴν Τριφυλίαν καὶ Μεσσηνίαν καί, ἐπὶ τῇ θάσει ἐλαχίστων ἐνδείξεων, ἰδίᾳ ὁμῶς τῆς θαυμαστῆς ἐκ τοῦ σημείου ἐκείνου τοῦ τάφου θέας, νὰ συμπεράνω ὅτι ὑπὸ τὸ ἀναφαινόμενον ἔξαρμα κρύπτεται τὸ ταφικὸν μνημεῖον τῶν Πρωτομυκηναίων τῆς περιοχῆς.

Παρομοία, κατὰ ταῦτα, πρὸς τὰς μνημονευθείσας εἶναι καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου τῆς Αἰπειας-Ανθείας, ὅστις ἔχει ἀνασκαφῇ παλαιόθεν μερικῶς μόνον πλὴν ὁμῶς οὐχὶ πλήρως. Ἦδη ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπεδέχθη πρότασιν τοῦ ὑπογραφομένου νὰ διεξαχθῇ ἐν αὐτῷ πανεπιστημιακῇ ἀνασκαφῇ συμμετοχῇ μελῶν καὶ φοιτητῶν αὐτῆς, ἐλπίζεται δὲ ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ αὕτη θὰ εἶναι δυνατόν νὰ διεξαχθῇ κατὰ τὴν ἀνοιξιν καὶ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1981.

Ἐπισκέψεις εἰς τὸν τάφον. Τὸν τάφον τῆς Αἰπειας ἐπεσκέφθη τὸ πρῶτον τὴν 17ην Ἰουλίου 1975 κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν εἰς Κουκουνάραν τῆς Πυλίας διεξαγομένων ἀνασκαφῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς

Ἑταιρείας. Τὸν τάφον εἶχεν ὑποδείξει μέχρι τότε ὁ πρῶην φύλαξ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Καλαμῶν κ. Ἰω. Ταβουλαρέας εἰς διαφόρους ἀρχαιολόγους, ἡμετέρους καὶ ξένους. Δευτέραν ἐπίσκεψιν ἐπραγματοποίησα τὴν 10ην Σεπτεμβρίου 1976 καί, τελευταίως, ἐπανειλημμένως, κατὰ Ἰούλιον τοῦ διανυομένου ἔτους, 1977, ἔτι δὲ ἀπαξ κατὰ μῆνα Σεπτεμβρίου. Κατὰ μῆνα Ἰούλιον ἐλήφθησαν πλεῖστοι φωτογραφίαι, ἐγένοντο πλήρεις περιγραφαὶ τῶν φαινομένων μερῶν τοῦ τάφου, ἐγένετο δὲ ἀποτύπωσις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος ΕΜΠ κ. Δημ. Ἰω. Κορρέ.

Τὸ χρονικὸν τῆς προανασκαφικῆς περιόδου τοῦ τάφου μοὶ ἐγνώρισε προθύμως ὁ Γραμματεὺς τῆς κοινότητος Ἀνθείας κ. Δημ. Φατούρος, ὅστις καὶ τυγχάνει ἀνεψιὸς τοῦ πρὸ πεντηκοντετίας καὶ πλέον ἀνακαλύψαντος τὸν τάφον, ὥς ἐκ τῆς συγγενείας του δὲ ταύτης ἦτο εἰς θέσιν νὰ παράσχω πολλὰς καὶ μάλιστα ἀξιολόγους-ἀξιοπίστους πληροφορίες. Ὁμοίως προθύμως παρέσχε τὴν συγκατάθεσιν τοῦ πρὸς ἐπιτόπιον ἐργασίαν (ἦτοι μετρήσεις) ὁ νέος ἰδιοκτῆτης τοῦ ἐλαιῶνος κ. Παναγιώτης Χαρ. Κρίγκας. Οὕτως, ἐκ τῶν διηγήσεων τῶν ἀνωτέρω, προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ τάφος ἀνεκαλύφθη τῷ 1925 (περίπου) ὑπὸ τοῦ ἐντοπίου-χωρικοῦ Στυλιανοῦ Φατούρου (Πούλου) εἰς τὴν νοτίαν ἢ κάλλιον νοτιοδυτικὴν κλιτὺν τοῦ λόφου, ἡ ὁποία, εἰδικῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, φέρει τὸ ὄνομα Ράχη καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἐλαιῶνα, ὥς ὅλη ἡ πέριξ περιοχή (εἰκ. 2). Παλαιότερον τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἦτο ἀμπελῶν εἰς μεγάλην ἑκτασιν¹³, πλὴν ὅμως ἀπὸ πολλῶν δεκαετιῶν ἔχει μετατραπῇ εἰς ἐλαιῶνα ὥς καὶ ὅλη ἡ μείζων περιοχή τῶν Ἑλληνικῶν. Βορείως καὶ εἰς ἀπόστασιν 300μ. εὑρεῖται τὸ παλαιὸν χωρίον τῆς Αἰπείας. Ὁ τάφος ὑπέρκειται κατὰ 30 μ. τῆς σημερινῆς δημοσίας ὁδοῦ, ἡ ὁποία διασχίζει τὸ σημερινὸν χωρίον, καὶ εὑρεῖται εἰς ἀπόστασιν 300μ. ἀπ' αὐτοῦ νοτιοανατολικώτερον. Ἡδὴ ἔχει ἀρχίσει ἡ κατασκευὴ μεγάλων ἔργων ὑδρεύσεως τῆς πόλεως τῶν Καλαμῶν εἰς ἀπόστασιν 50-60μ. δυτικώτερον τοῦ τάφου, προβλέπεται δὲ ἡ κατασκευὴ τῆς νέας Ἑθνικῆς ὁδοῦ ἔτι ἐγγύτερον τοῦ τάφου καὶ δὴ καὶ εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ὑπ' αὐτόν.

Ὁ Στυλιανὸς Φατούρος ἀνεῦρεν εἰς σημεῖον χαμηλότερον πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου τὴν ἀρχὴν ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ ἐπενδεδυμένου αὐτοῦ δρόμου καὶ ἤρχισε νὰ προχωρῇ πρὸς ἀνατολὰς, πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου ὑπογείως, ἀφαιρῶν συγχρόνως λίθους ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἐπενδύσῃ διὰ λίθων φρέαρ εἰς τὴν αὐλὴν

της 150-200μ. νοτιώτερον κειμένης αγροτικής του οίκιας. 'Οντως οί ἐξαχθέντες λίθοι της ἐπενδύσεως ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ δρόμου μετ' ἄλλων ἐκ της προσόψεως τοῦ τάφου ἐπήρκεσαν διὰ νὰ κτισθῇ τὸ βάθους 18 μ. φρέαρ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνάγκη... Οὕτως ἐκοιλάνθη ἀρκούντως καθ' ὅλον του τὸ μήκος ὁ δρόμος τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος δρόμος ὑπολογίζεται ὅτι εἶχεν ἐπενδυθῇ εἰς μήκος, τοῦλάχιστον, 7,75μ. Εἰδικώτερον ἐκοιλάνθησαν τὰ κατώτερα μέρη αὐτοῦ τὰ ὑπερκείμενα τοῦ δαπέδου (σχ. 2).

Σήμερον ὁ δρόμος ἔχει πληρωθῇ πάλιν διὰ χωμάτων (σχ. 2), ὑφίστανται δὲ μία ὀπή (τοῦνελ)¹⁴, διήκουσα κατὰ μήκος αὐτοῦ καὶ ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὰ κατώτερα σημεῖα της δεξιᾶς ἐπενδεδυμένης πλευρᾶς, ἥς ἀφηρέθησαν ὑπὸ τοῦ Στυλιανοῦ Φατούρου αἱ κατώτεραι στρώσεις (εἰκ. 3-4). 'Οτι ἀφῆρεσεν ὁ Φατούρος ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τὸ κατώτερον τμήμα της ἐπενδύσεως τῶν δὲν εἶναι βέβαιον καὶ τοῦτο διότι ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τοῦ δρόμου δὲν εἶναι πλέον προσιτὴ μετὰ τὴν πρόσχωσιν ἡ ὁποία ἐσχηματίσθη μεταπολεμικῶς ἐκ νέου εἰς τὸ ἀρχικῶς (1925) ἐκκενωθὲν χωμάτων ὀπίσθιον τμήμα (ἐσώτερον νοούμενον) τοῦ δρόμου. 'Οτι ἀφηρέθησαν ὁμοῦς της δεξιᾶς πλευρᾶς οἱ κατώτεροι δόμοι εἶναι βέβαιον (πίν. 3-4), ὥς φαίνονται ὅτι ὑπέρκεινται οἱ ἀνώτεροι λίθοι εἰς τὴν «στέγην» της ὀπῆς ταύτης (πίν. 4).

Εἰς τὸ τέλος τοῦ δρόμου ὁ Φατούρος ἐχρησιμοποίησε «βαριάν» καὶ ἐθραυσεν ὠρισμένους λίθους της δεξιᾶς (τῷ εἰσερχομένῳ καὶ προσβλέποντι) πλευρᾶς της προσόψεως (εἰκ. 1). Συγκεκριμένως ἐθραυσεν ὀλίγον τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ δευτέρου ἐκ τῶν ἄνω λίθου-δόμου της δεξιᾶς παραστάδος καὶ περισσότερον τοὺς τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον (πάντοτε ἐκ τῶν ἄνω λογιζομένους) λίθον της αὐτῆς πλευρᾶς της προσόψεως. Εἰς κατώτερον σημεῖον, κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, δὲν διακρίνονται ἄλλοι λίθοι-δόμοι. Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δεξιὰν παραστάδα.

Της ἀριστερᾶς ἐλλεῖπει, ἴσως διὰ τὸν αὐτὸν ὥς ἄνω λόγον, ἡ μείζων γωνία τοῦ ἀνωτέρου προσθίου λίθου-δόμου, ἀποσπαθεῖσα προφανῶς ὑπὸ τοῦ Φατούρου, ἐνῷ τοῦ δευτέρου (ἄνωθεν) λίθου τὸ πρόσθιον τμήμα ἔχει καλῶς. 'Ακριβῶς περὶ τοῦ τρόπου σχηματισμοῦ ὑπὸ γωνίαν τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ δευτέρου τούτου λίθου θὰ ἐπανέλθωμεν καὶ τοῦτο διότι εἶναι διάφορος ἡ τεχνικὴ ἡ ἐφαρμοσθεῖσα κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον. Εἰδικῶς διὰ τοὺς λίθους τούτους θὰ ληφθῇ μέριμνα νὰ ἀναγνωρισθοῦν κατὰ τὴν διάλυσιν τοῦ ἐπενδυθέντος φρέατος τοῦ Φατούρου, ὥστε νὰ ἀποκατα-

σταθῇ ἢ πρόσοψις τοῦ τάφου εἰς ὅλην τῆς τὴν παλαιὰν μορφήν. Σημειωτέον ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ κερδηθῇ τὸ πλάτος τῶν λίθων τούτων, οἱ ὅποιοι ἔχουν τοποθετηθῇ συγχρόνως κατὰ μήκος τοῦ στομίου τοῦ τάφου καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ πλευράν. Οὕτως ὁ πρῶτος ἄνωθεν λίθος ἔχει πλάτος (κατὰ τὴν πρόσοψιν) πλεον. τοῦ 1,16μ., ὁ δεύτερος 0,815μ., ὁ τρίτος ἄδηλον λόγῳ θραύσεως καὶ ὁ τέταρτος 0,93 μ. Τὰ ἰσχυρότερα διὰ τῆς «βαριᾶς» πλήγματα ὑπέστησαν ὁ τρίτος καὶ ὁ τέταρτος. Διὰ συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἰς αὐτὸ τὸ δεξιᾷ τῆς δεξιᾶς παραστάδος σημεῖον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐλλείπουν οἱ ὀστατοὶ λίθοι τῆς ἐπενδύσεως τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ κερδηθῇ τὸ πάχος ὅλων τῶν μετωπικῶν λίθων τῆς δεξιᾶς ταύτης παραστάδος.

Ἵνα συμπληρωθῇ ἡ εἰκὼν ἐκ τῆς ὅλης αὐτῆς ἀνασκαφικῆς παρεμβάσεως τοῦ Φατούρου, δεόν ὅπως μνημονευθῇ καὶ τὸ μοναδικὸν ὑπ' αὐτοῦ γενόμενον εὑρημα. Τῷ 1925, πάντοτε, κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων τοῦ στομίου κατὰ τὴν κοίλανσιν αὐτοῦ, ὁ Φατούρος ἀνεῦρε σκελετὸν ἀτόμου, ὑψηλοῦ ἐν ζωῇ ἀναστήματος, οὔτινος ἡ κεφαλὴ ἦτο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου καὶ οἱ πόδες πρὸς τὴν εἰσοδον. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κεφαλῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν ποδῶν, ὑπῆρχεν ἀνὰ εἰς λίθος, εἶναι ἄγνωστον ὅμως εἰς ποῖον βάθος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἀνώφλιον εἶχε ταφῇ ὁ νεκρὸς αὐτός, ὅστις ἦτο προφανῶς ἀκτέριστος, δοθέντος ὅτι οὐδεμία σχετικὴ περὶ εὐρέσεως ἀγγείου τινὸς ἢ ἑτέρου κτερίσματος διεσώθη πληροφορία. Ὑπάρχει, κατὰ ταῦτα, πιθανότης νὰ ἀπετέλει μεταγενεστέραν ταφήν, νὰ εἶχε δηλαδὴ χρησιμεύσει τὸ στόμιον τοῦ τάφου διὰ ταφήν εἰς πρωτοχριστιανικοὺς ἴσως χρόνους ἢ καὶ παλαιότερους, ὥς ἦτο σύνηθες ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν. Ὁ σκελετός, κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ ἀνευρόντος τὸν τάφον Φατούρου, διελύθη εὐθὺς ἀμέσως. Ὁ αὐτὸς Φατούρος ἐκοίλανε στόμιον τοῦ τάφου, (εἰκ. 5) ἀφήρεσε δηλαδὴ τὰ χῶματα ἐκ τοῦ ὑπερτέρου καὶ ἐν ταῦτῳ μεγαλυτέρου τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ στομίου, ἐλευθερωθέντος οὕτω τμήματος ὅσους, τοῦλάχιστον, 1.70 μ.

Ἐξ αὐτῆς τῆς πρὸ 50ετίας παρεμβάσεως τοῦ Φατούρου προέρχονται (πιθανῶς) καὶ τμήματα λίθων τὰ ὅποια εὑρηνται σήμερον πρὸ τῆς προστάσεως, σημειωτέον δὲ ὅτι τότε ἀνελήφθη, προφανῶς θραυσθέν, καὶ τὸ ἐξώτερον τῶν τριῶν εὐμεγέθων λίθων οἱ ὅποιοι ἀπήρτιζον τὸ ἀνώφλιον τοῦ στομίου τοῦ τάφου.

Περιγραφή. Γενικῶς ἡ δεξιὰ παραστάς προέχει ὥς πρόσοψις τῆς ἀριστε-

ρᾶς. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν διαμόρφωσιν οὐχὶ κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀλλὰ κατὰ ὀξείαν τοῦ δευτέρου ἀνωθεν λίθου τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος, δημιουργεῖ τὴν εὐλογον ὑποψίαν καὶ ὑπόνοιαν ὅτι ὅλη ἡ πρόσοψις ἐξετείνεται ἔτι πλεον ἢ ὅσον σήμερον νομίζομεν, ἥτοι ὅτι τὸ ἀρχικὸν μῆκος τοῦ στομίου ἦτο μεγαλύτερον ἢ σήμερον νομίζομεν. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἀπλῶς τὸ φαινόμενον καὶ κατ' ἐπέκτασιν νομιζόμενον ἐκ τῆς ἀπουσίας τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ τριπλοῦ ἀνωφλίου βάθος ὅπερ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἀρχικὸν μῆκος τοῦ στομίου, ἀλλ' ἔτι πλεον. Βεβαίως, ἡ ἐξέτασις τῆς διαμορφώσεως τῶν παρὰ τὰς παραστάδας σημείων τῶν πλευρῶν τοῦ δρόμου, ἔτι δὲ ἡ ἀναμενομένη ἀνεύρεσις τῶν κατωτέρων τμημάτων αὐτῶν τῶν πλευρῶν καί, τέλος, ἡ τυχὸν ἀνεύρεσις τῶν ἐλλειπόντων μερῶν τῶν λίθων τῆς ἀρχικῆς-κυρίας προσόψεως, θὰ βοηθήσουν εἰς τὴν ἐπανάκτησιν τοῦ ἀρχικοῦ μήκους (βάθους καθ' ὁριζοντίως νουμένην καταεύθυνσιν) τοῦ στομίου.

Ἐν τῶν πλεον διαφερόντων στοιχείων ἅτινα προήλθον ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς γνωριμίας τοῦ μνημείου εἶναι ἡ ἰδιόρρυθμος κατ' ὀξείαν καὶ οὐχὶ κατ' ὀρθὴν γωνίαν τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ δευτέρου ἀνωθεν λίθου τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ στομίου. Ὁ τοιοῦτος σχηματισμὸς ὑποδηλοῖ δύο τινά:

α) ὅτι τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ στομίου ἦτο μεγαλύτερον ἢ ὅσον εἶναι, δυνατόν κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, νὰ νομισθῇ καὶ

β) ὅτι ὑφίστατο κυρία πρόσοψις πρὸ τῶν σήμερον σφζομένων μερῶν τῆς πιστευομένης προσόψεως τοῦ τάφου. Πράγματι εἰς αὐτὴν τὴν ἄποψιν ὁδηγεῖ καὶ ἄλλη διαπίστωσις γενομένη ἐκ τῆς ἀπλῆς τῶν λίθων τῆς ἀριστερᾶς αὐτῆς παραστάδος θεωρήσεως, διότι ἅπαντες οἱ λίθοι προέχουν κατὰ διάφορον ἑκαστον μῆκος μεταξύ των. Ἄρα δεόν ὅπως δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἰδιαιτέρα κατασκευή, ἥτις ἐδημιούργει μεγαλοπρεπεστέραν καί, ἐν ταῦτῳ, στερεωτέραν τὴν πρόσοψιν¹⁵.

Λύσιν εἰς τὸ θέμα φαίνεται νὰ δίδῃ ἡ κατ' ἀρχὴν μελέτη ἄλλων ὁμοίων περιπτώσεων, ὧν μεταξύ προσφορωτέρα ἐμφανίζεται ἡ περίπτωσις τοῦ πρώτου θολωτοῦ τάφου τῆς Περιστεριᾶς. Ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου τούτου ἔχει σχηματισθῇ ἐκ πελεκητῶν πώρων λίθων¹⁶, ἡ δὲ προσαρμογὴ πολλῶν ἐξ αὐτῶν πρὸς τοὺς κατὰ δόμον ἀκολουθοῦντας δευτέρους λίθους εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν τοῦ τάφου τῆς Ἀνθείας, ὑπηγορεύθη δὲ ἐκ λόγων τεχνικῆς, ἥτοι ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ στερεωτέρα ἡ προσαρμογὴ

τοῦ προσθίου πρώτου πρὸς τὸν συνεχόμενον δεύτερον λίθον. Τοῦτο παρατηρήθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Δημ. Κορρέ, ὅστις καὶ ἔδωκε τὴν ὡς ἄνω ἐρμηνείαν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ὕψος (πάχος) τῶν ἐπιμήκων λίθων ποὺ ἀποτελοῦν τὰς πλευρὰς τοῦ στομίου φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μία κατ' ἀρχὴν ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν πλευρικῶν αὐτῶν δόμων. Οὕτως οἱ ὑπέρτεροι λίθοι εἶναι μεταξὺ τῶν ἰσοπαχεῖς, οἱ εὐθύς ὑποκείμενοί των κατὰ τι παχύτεροι καὶ οἱ κατώτεροι παχύτεροι πάντων. Ὁ ἀκολουθῶν τέταρτος δόμος εἶναι ὁμοῦς λεπτότερος ὅλων τῶν ὑπερκειμένων (εἰκ. 6-7). Περαιτέρω τὸ πάχος τῶν ὑποκειμένων πέμπτου καὶ ἑκτοῦ αὐξάνεται καὶ πάλιν, ἀντιστοιχῶς δηλαδὴ πρὸς τοὺς δεύτερον καὶ τρίτον. Γενικῶς οἱ δόμοι τοῦ στομίου σχηματίζονται ὀριζόντιοι. Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἡ τάσις σχηματισμοῦ συνεχῶν ἐπιμήκων ὀριζοντίων δόμων εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ στομίου εἶναι λίαν περιορισμένη καὶ ἀπαντᾷται εἰς τάφους τῶν Μυκηνῶν, εἰς τὸν τάφον 1 τῆς Τραγᾶνας,¹⁷ εἰς τὸν τάφον 1 τῆς Περιστεριάς,¹⁸ εἰς τὸν τοῦ Κάμπου, εἰς τὸν τάφον εἰς Ξερεμέτι Αἰτωλίας¹⁹ καὶ εἰς τοὺς τάφους Μαραθιά (1, 2 καὶ 3) τοῦ Ἀγίου Ἡλιοῦ Ἰθωρίας²⁰. Ἐκ τῶν τελευταίων δ' ὑπ' ἀριθμ. 1 (ὑπὸ ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ ἀνασκαφεῖς)²¹ παρουσιάζει γενικῶς ὀριζοντίους δόμους, πλὴν ὁμοῦς οὐχὶ εὐθυγραμμισμένους. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2²¹, τοῦλάχιστον 11 ἐπιμήκεις εὐθυγραμμισμένους καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 3²² οὐχὶ ἀπολύτως εὐθυγραμμισμένους.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν λίθων ἐκάστου δόμου δὲν παρατηρεῖται ἀντιστοιχία ὡς πρὸς τὸ μῆκος τῶν χρησιμοποιουμένων λίθων. Κατὰ μὲν τὴν δεξιὰν πλευρὰν (σχ. 5) ἐχρησιμοποιήθησαν τρεῖς λίθοι διὰ τὸν ἀνώτερον δόμον, πέντε διὰ τὸν ὑποκείμενον, τρεῖς διὰ τὸν ἄνωθεν τρίτον, τέσσαρες διὰ τὸν τέταρτον, τρεῖς διὰ τὸν πέμπτον καὶ τέσσαρες διὰ τὸν κατώτερον φαινόμενον. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ στομίου (σχ. 4) ἐχρησιμοποιήθησαν δύο κατὰ μῆκος λίθοι εἰς τὸν ὑπέρτερον δόμον, ἀνὰ τρεῖς εἰς τοὺς δεύτερον, τρίτον καὶ τέταρτον, τέσσαρες εἰς τὸν πέμπτον καὶ τέσσαρες εἰς τὸν κατώτερον φαινόμενον (ἑκτον).

Ἐξ ὅλων τῶν λίθων ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου ἔχουν θραυσθῆ ὠρισμένοι καὶ δὴ καὶ οἱ ἐσώτεροι τοῦ πρώτου, δευτέρου, τρίτου, τετάρτου καὶ πέμπτου ἄνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (εἰκ. 6). Τῶν δύο ὑπερτέρων δόμων ἡ ρωγμὴ διήκει δι' ὅλου τοῦ ὕψους των, εἶναι δὲ ἐνδεικτικὸν τὸ γεγονὸς τῆς εὐπαθείας τοῦ σπυείου καθόλου. Εἰς τὸν ὑποκείμε-

νον τρίτον λίθον ἢ κατακόρυφος ρωγμὴ εἶναι μικρὰ καὶ περιορίζεται εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα. Ἀντιθέτως τῶν ὑποκειμένων δύο δόμων (τέταρτος καὶ πέμπτος) τὰ ἐσώτερα ἄκρα τῶν λίθων ἔχουν βλάβη, εἰδικώτερον τοῦ ἐτέρου τούτων, καὶ δεόν ὅπως εὗρεθοῦν καὶ ἐπανατοποθετηθοῦν ταῦτα.

Οἱ λίθοι οὗτοι τῶν ἐσωτερικῶν ἄκρων τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου, διατηροῦντες ὡς δόμοι ἀπολύτως τὴν ἀρχικὴν τῶν ὀριζοντίαν τοποθέτησιν, παρουσιάζουν μεγάλην κλίσιν (ἐνδόκλιν) λόγῳ τῆς ἐπιθυμητῆς τῆς θόλου ἐκφορᾶς. Συγκεκριμένως σχηματίζεται ἰσχυρὰ κοίλανσις κατ' αὐτὴν τὴν ἐσωτερικὴν καμπυλωμένην θόλωσιν (ἐν τομῇ λαμβανομένη), γεγονὸς ἐπιβεβαιοῦν τὴν ὄριμον φάσιν καθ' ἣν κατεκευάσθη ὁ τάφος (εἰκ. 8). Πέρα τούτου καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ἀνώφλιον ἐμφανίζει σαφῆ τὴν τελειότητα τῆς κατασκευῆς του διὰ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ὀριζοντίας κοιλάνσεώς του (εἰκ. 9) ἐν ἀπολύτῳ ἁρμονίᾳ πρὸς τὸν ἀντίστοιχον κατ' ἐκεῖνο τὸ ὕψος δακτύλιον τῆς θόλου, πρὸς τὸν ὁποῖον συμπίπτει ἀπολύτως. Ἐν σχέσει πρὸς τὸν πρῶτον ἀνωθεν δόμον τὸ ἐσωτερικὸν ἀνώφλιον εἰσέχει κατὰ 1,18 μ. πρὸς τὸ κέντρον τῆς θόλου. Ἔστω, κατὰ ταῦτα, καὶ τοῦτο ὡς ἀπόδειξις ὅτι εὗρισκόμεθα – κατὰ τὸν ἕκτον ἀνωθεν δόμον τοῦ στομίου – εἰς σχετικὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου. Εἰς ποῖον ὕψος σφάζεται ἡ θόλος, ἀγνοοῦμεν. Τὴν μόνην ἐνδειξιν – καὶ αὐτὴν οὐχὶ ἀπόλυτον – παρέχει ἐν σημείον τοῦ νοτίου τμήματος αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ἔχει γυμνωθῇ ἐξωτερικῶς καὶ διακρίνονται οἱ λίθοι αὐτῆς. Συγκεκριμένως, εἰς ἀπόστασιν 8,33 μ. πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ μεσαίου ἀνωφλίου τοῦ τάφου καὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου, διακρίνεται ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῶν λίθων τῆς θόλου, εἶναι δὲ οὗτοι ἀκανόνιστοι καὶ συχνάκις ὁμοιάζουν κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τοὺς ὀλοιτρόχους (πίν. 10). Κατὰ τοὺς ἐντοπίους ὁμῶς καὶ τὸν κ. Ἰω. Ταβουλαρέα ὀφείλεται εἰς καταστραφέντα μικρὸν φοῦρνον.

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀνωφλίου τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ νοτίου τμήματος τῆς θόλου εὐρηταί εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος, εἶναι δὲ σαφές ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον ὅτι κινδυνεύει νὰ διαβρωθῇ καὶ νὰ ἀποσχισθῇ κατακρημνιζόμενον τὸ νότιον τοῦτο τμήμα τῆς θεωρουμένης θόλου ἢ τοῦ φοῦρνου.

Τὰ ἀνώφλια τοῦ τάφου. Τὰ κατὰ χώραν σφζόμενα δύο ἐσώτερα τμήματα τοῦ ἀρχικῶς τριπλοῦ ἀνωφλίου διατηροῦνται ἄριστα καὶ ἀλώβητα,

είναι δὲ σαφὲς ὅτι λόγῳ τῆς συμπαγοῦς τῶν συστάσεως ἀντέστησαν εἰς τὰ ὑπερθεῖν ἐνασκούμενα βάρη καὶ τελικῶς ἡ θόλος συνέπεσεν ἐκ καταστροφῆς ἑτέρου εὐπαθοῦς σημείου. Τὸ ἀπολεσθὲν ἐξώτερον τμήμα τοῦ τριπλοῦ ἀνωφλίου εἶχε βάθος ἢ πλάτος (ἦτοι μήκος ἀπὸ τῆς προσόψεως πρὸς τὰ ἐνδότερα τοῦ στομίου) οὐχὶ ἀπλῶς τοῦλάχιστον, ἀλλὰ πλεον τοῦ 1,19 μ. ἦτοι τὸ ὑφιστάμενον βάθος ἀπὸ τοῦ πλεον προέχοντος τμήματος τῆς σημερινῆς προσόψεως μέχρι τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ ἀνωφλίου σὺν τῷ ἐλλείποντι ὑποτιθεμένῳ τμήματι τῆς ἀρχικῆς προσόψεως (εἰκ. 1).

Οὕτως, ἀντιστοιχῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μετρήσεων καὶ διὰ τὰ δύο λοιπὰ ἐσώτερα ἀνώφλια, τὸ ὅλικόν μήκος τοῦ στομίου ὑπερέβαινε ἀρκούντως τὰ 5,20 μ. (σχ. 5). Βεβαίως, τὸ μέγιστον μήκος (βάθος) τοῦ στομίου εἰς τὸ ἀρχικόν του δάπεδον καὶ οὐχὶ τὸ ἐξ ἐπιχώσεως φαινόμενον σημερινόν δὲν μᾶς εἶναι γνωστόν. Τὸ ἀνώτερόν του ὁμῶς σημεῖον ἐμετρήθη καὶ εὐρέθη, ὥς ἐσημειώθη ἤδη, 5,20 μ., εἰς τὸ ὅποιον δεόν ὅπως προστεθῇ τὸ πάχος τῆς ἐξωτερικῆς ἀρχικῆς καὶ ἐν ταύτῳ μετωπικῆς ἐπενδύσεως τῆς προσόψεως (σχ. 2).

Αἱ διαστάσεις τῶν δύο εὐμεγέθων ἐσωτερικῶν ἐξ ἀσβεστολίθου ἀνωφλίων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθοῦν πλήρως καὶ τοῦτο διότι τὸ φαινόμενον πλάτος αὐτῶν δὲν εἶναι τὸ πραγματικόν. Πάντως, κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ τὸ χῶμα ἐκατέρωθεν τῶν δύο κατὰ χώραν παραμενόντων ἐσωτέρων τμημάτων τοῦ ἀνωφλίου, ὥστε νὰ μετρηθῇ καὶ τὸ πλάτος τῶν ἀνωφλίων καί, ἰδίᾳ, νὰ μελετηθῇ ἡ ὅλη οἰκοδόμησις κατὰ τὰς πλευράς αὐτοῦ, τοῦ στομίου τοῦ τάφου (σχ. 2).

Τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου ἀνωφλίου, καλυπτομένου διὰ μερικῶν δεκάδων ἑκατοστῶν χώματος, παρηκολουθήθη ἐκ τῆς διάστημα ἀνωθεν καὶ ἐμετρήθη 2,815 μ. Τὸ πάχος του κατὰ τὴν πρόσοψίν του εἶναι εἰς τὸ κέντρον 43, εἰς τὸ νότιον σημεῖον 46 καὶ εἰς τὸ βόρειον (ἀριστερόν) 45-46 ἐκ. κατὰ προσέγγισιν. Τὸ βάθος του (κατὰ μήκος τοῦ στομίου) ἐμετρήθη εἰς τὸ βόρειον (ἀριστερὰ τῷ εἰσδύοντι) 1,48 μ., ἐνῶ εἰς τὸ νότιον (δεξιὰ) 1,50 μ.

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἀνωφλίων ἐν σχέσει πρὸς τὰς μεγάλας διαστάσεις τοῦ στομίου ὀφείλεται πρωτίστως εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῶν κατασκευαστῶν καὶ κατόχων τοῦ τάφου νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ μεγαλύτερα τὸ δυνατόν ἀνώφλια διὰ λόγους ἐντυπώσεων. Ὁ ἀριθμὸς, ἐξ ἄλλου, τῶν

τριῶν ἀνωφλίων εἶναι ὁ συνηθέστερος, ἐνθ, καθὼς γνωρίζομεν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ποικίλλει ἀπὸ ἑνὸς (Μάλθη²⁴-Μουριατάδα^{24a}) μέχρις ἑξ (Βόλος-Καπακλή)²⁵.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἐκ τῆς χρήσεως αὐτῶν τῶν εὐμεγέθων ἀσβεστολίθων ὑπῆρξεν ἀπολύτως ἱκανοποιητικὸν καὶ τοῦτο διότι τὸ ἀνώφλιον ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ ἐπέτυχε νὰ διατηρήσῃ ἀμετακινήτους ἀμφοτέρας τὰς πλευράς τοῦ στομίου, τὸ εὐπαθέστερον σημεῖον τοῦ τάφου.

Τὸ πλάτος τοῦ ἐσωτέρου ἀνωφλίου παραμένει ἀδηλόν, διότι εἶναι κεκαλυμμένον διὰ χωμάτων κατὰ τὸ σημεῖον τοῦ ἐσωτερικοῦ ποὺ σχηματίζει κατὰ τὴν θόλον τόξου. Οὕτως ἀγνοοῦμεν καὶ τὸ μέγιστον κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ μήκος, ὅπερ θὰ ἀποκαλυφθῇ κατὰ τὴν προσεχῶς γενησομένην ἀνασκαφήν, ὅποτε θὰ εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθοῦν πλεῖστα ὅσα μέρη τοῦ τάφου τούτου. Τὸ βάθος (μήκος) τοῦ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀριστερὰν τοῦ στομίου πλευρὰν ἐμετρήθη 2,515 ἢ 2,50 μ., ἐνθ εἰς τὴν νοτίαν 2,53 μ. Σημειωτέον ὅτι ἀπασαι αἱ ἀνωτέρω μετρήσεις ἐγένοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κατωτέρας φαινομένης ἐπιφανείας τῶν ἀνωφλίων.

Ἀντιστοίχως τὸ ἀνοιγμα τοῦ στομίου εἰς τὸν δεύτερον ἀνωθεν κατὰ τὴν πρόσοψιν δόμον εἶναι 1,72 μ., ἐνθ πρὸ τοῦ μεσαίου ἀνωφλίου 1,64 καὶ εἰς τὸ βάθος κατὰ τὴν θόλον 1,65 μ.

Οἰκοδομικὸν ὕλικόν καὶ ἐπεξεργασία αὐτοῦ. Τὸ ἀποκλειστικῶς χρησιμοπονηθέν οἰκοδομικὸν ὕλικόν εἶναι ἐντόπιος ἀσβεστόλιθος²⁶, ὁ ὁποῖος δυνατόν νὰ προέρχεται εἴτε ἐκ τῆς ἀνωτέρας δυτικῆς κλιτύος τοῦ λόφου Ἑλληνικά, ὅπου καὶ διακρίνονται μακρόθεν αἱ παράλληλοι στρώσεις τῶν ἐπιμήκων λίθων (εἰκ. 11), εἴτε ἐκ τινος σημείου βορείως τοῦ αὐτοῦ λόφου εἰς τὴν θέσιν τὴν καλουμένην σήμερον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων «Πριονιστά»²⁷. Ἐκεῖ ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀσφαλῶς λατομεῖον, οὗτινος τὴν ἐκμετάλλευσιν ἐνήσκησαν οἱ γηγενεῖς. Σημειωτέον, ὡσαύτως, ὅτι ἀκόμη σήμερον φαίνονται τὰ σημεῖα ἐκ τῶν ὁποίων ἀφηροῦντο οἱ λίθοι διὰ διαδικασίας ἀναλόγου πρὸς τὸ σημερινὸν τοπωνύμιον. Αὐτὴν, τέλος, τὴν τεχνικὴν μαρτυροῦν ὅτι ὑπέστησαν καὶ οἱ χρησιμοποιηθέντες κατεργασμένοι λίθοι τῆς σημερινῆς προσόψεως καὶ τοῦ στομίου τοῦ τάφου.

Ἵνα συμπληρωθῇ καὶ ἡ περιγραφή τοῦ στομίου δεόν δπως γίνουν ὀρισμέναι εἰσέτι παρατηρήσεις καὶ δὴ καὶ ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν λίθων καὶ εἰς τὴν προσαρμογὴν αὐτῶν εἰς τὸ ἐνιαῖον σύνολον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ στομίου. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν χρησιμοποιηθέντων εὐ-

μεγέθων ασβεστολίθων ἐγένετο διὰ πριόνων, δὲν ἐλήφθη ὁμως πρόνοια ἀπολύτου εὐθυγραμμισέως των (μορφοποιήσεως των) καὶ οὕτω σπανίως συναντᾶται εὐθεία γραμμή. Ὅπου παρουσιάζονται ἀνωμαλίες, ὑπάρχουν συμπληρώσεις ἐξ ἄλλων μικρῶν λίθων. Πέρα τούτου ὁμως καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ στομίου, ἐλήφθη μέριμνα συμπληρώσεως τῶν ἀρμῶν διὰ βυσμάτων. Τὰ βύσματα ταῦτα ἐτέθησαν τόσον πρὸς ὀριζοντίωσιν ὅσον καὶ πρὸς στερέωσιν τῶν δόμων, ἤτοι διὰ δομικοὺς λόγους εἰς ὅλους τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς τοῦ στομίου, σπανιώτατα δὲ εἰς τοὺς κατακορύφους (εἰκ. 13). Εἰδικώτερον εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ στομίου βύσματα συναντῶνται μόνον εἰς τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὑπάρχουν βύσματα εἰς ὅλους τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς, ἐπίσης δὲ μετὰ τῶν λίθων τοῦ ἀνωτέρου δόμου (εἰκ. 13). Βύσματα ἐτέθησαν ὡσαύτως καὶ μετὰ τῶν λίθων τοῦ ἀνωτέρου δόμου ἑκατέρας τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου καὶ τοῦ ὑπερκειμένου ἀνωφλίου (εἰκ. 12-13). Ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω, τὰ βύσματα ταῦτα, ὑπὸ μορφήν μικρῶν ασβεστολιθικῶν λιθαρίων, ἐτίθεντο μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λίθων τῶν διαφόρων δόμων καὶ τελικῶς ὑπεράνω αὐτῶν ἄνω καὶ μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀνωφλίων. Ἐνεπηγνύοντο, δηλ., τὰ λιθάρια ταῦτα καὶ ἀκολούθως ἀπεκόπτοντο τὰ ἐξέχοντα μέρη των. Λόγῳ, τέλος, τῆς χρήσεως αὐτῶν τῶν λιθαρίων καὶ λόγῳ τῆς ὥραιας, ἐντυπωσιακῆς κάλλιον εἶπειν, ἐμφανίσεως τῶν λίθων τοῦ στομίου δὲν ἐχρησιμοποιήθη προφανῶς κονίαμα πρὸς ἐπικάλυψιν τῶν ἀρμῶν τῶν δόμων ἢ αὐτῶν τούτων τῶν λίθων τοῦ στομίου²⁶. Τὴν τελικὴν ὁμως λέξιν θὰ ἔχη τὸ μὴ εἰσέτι ἀνασκαφέν κατώτερον τμήμα αὐτοῦ.

Αἱ διαστάσεις τῶν φαινομένων λίθων τοῦ στομίου ποικίλλουν πολὺ (σχ. 3-4). Οὕτως εἰς τοὺς φαινομένους ἐξ (6) ἀνωτέρους δόμους τὸ μήκος τῶν χρησιμοποιηθέντων λίθων κυμαίνεται μετὰ 37,5 ἐκ. (ὁ δεύτερος ἔσωθεν τοῦ δευτέρου ἀνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ τάφου) μέχρι 2,81 μ. (τοῦ πρώτου ἔσωθεν τοῦ τρίτου ἀνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς ὁμοίως πλευρᾶς τοῦ στομίου). Ἄλλοι ἐπιμήκεις λίθοι εἶναι ὁ πρῶτος ἔσωθεν τοῦ πρώτου ἀνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (2,59 μ.), ἔτι δὲ ὁ πρῶτος ἔσωθεν τοῦ πρώτου ἀνωθεν δόμου τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου (2,37 μ.). Μικρότερος εἶναι ὁ δεύτερος ἔσωθεν λίθος τῆς δευτέρας ἀνωθεν σειρᾶς τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου.

Κατὰ τὰ λοιπὰ, ὁ παχύτερος λίθος εἶναι ὁ πρῶτος ἔσωθεν τῆς τρίτης ἀνωθεν σειρᾶς τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (37,5 ἐκ.), ἐνῷ ὁ λεπτότερος εἶναι ὁ

κεντρικὸς τῆς τετάρτης ἀνωθεν σειρᾶς τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς (18 ἐκ.). Ἐξ ἄλλου, ἐκ τῶν τεσσαράκοντα καὶ ἑνὸς φαινομένων λίθων οἱ εἴκοσι καὶ εἰς εἶναι ἤδη τεθρυσμένοι, ἐνθ' οἱ εἴκοσι μόνον λοιποὶ σφῆζονται ἀκέραιοι καὶ τοῦτο διότι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ δὲν ὑπῆρχε περιθώριον νὰ θραυσθοῦν.

Μὴ συναγόμενα εἰσέτι συμπεράσματα. Τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα στοιχεῖα εἶναι τὰ προσωρινῶς δυνάμενα νὰ δοθοῦν. Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ τάφου, θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν συναγωγὴν καὶ ἄλλων ἀπαραιτήτων συμπερασμάτων, τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν εἰσέτι νὰ προέλθουν. Οὐδὲ αὕτῃ ἡ ἀκριβὴς διάμετρος τῆς θόλου εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῇ καὶ τοῦτο διότι τὸ τόξον τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνωφλίου ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου. Οὕτω θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ αἱ ἀναγκαῖαι συγκρίσεις τῶν διαστάσεων τῶν διαφόρων μεγεθῶν τοῦ στομίου (βάθος-ὕψος, προφανῶς ὁμοία) τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κ.ο.κ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ διάμετρος τοῦ δαπέδου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἥττων τῶν 8 μ.

Ἐνδιαφέρον, ἐπίσης, θὰ ἦτο νὰ μάθωμεν κατὰ πόσον ὑπῆρχε περίβολος διὰ τὸν τάφον ἢ, ἀπλῶς, εἰς ἀναλημματικὸς τοῖχος κατὰ τὰς πλευρὰς ποὺ εἶχον ἀνάγκην αὐτοῦ. Σημασίαν θὰ ἔχῃ, ἀναμφισβητήτως, καὶ ἡ μυκηναϊκὴ φάσις (περίοδος), κατὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάσθη ὁ τάφος. Περί αὐτῆς θὰ μάθωμεν μόνον μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν αὐτοῦ.

Λοιπὰ στοιχεῖα. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μεταγενεστέραν – τῶν τελευταίων χρόνων – ἱστορίαν τοῦ τάφου κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατὰ τῆς Ἑλλάδος μεταπολεμικῆς ἐπιθέσεως, τὸ ὑπὸ τοῦ Φατούρου κοιλανθὲν στόμιον τοῦ τάφου ἐχρησίμευσεν ὡς καταφύγιον (καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ ὄνομα – Καταφύγιον – ἦτο πλέον γνωστὴ ἡ θέσις Ράχη) πρὸς πάντα ζητοῦντα νὰ ἀσφαλισθῇ ἀπὸ τῆς ἐκδικητικῆς μανίας ἐχθρῶν του. Τότε ἐσχηματίσθη καὶ ἡ «ξερολιθιά», τὴν ὁποίαν, οὐσιαστικῶς, ἀπετέλει συσσώρευσις ἀργῶν λίθων καὶ χώματος εἰς τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ στομίου, οὐδεμία δὲ τοίχισις εἰς τὴν κυριολεξίαν ἐσχηματίσθη. Κατὰ πόσον ὑπῆρχεν ἢ ὄχι ἡ συνήθης τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἀργολιθοδομή θὰ διαπιστωθῇ κατὰ τὴν προσεχῇ τοῦ τάφου ἀνασκαφὴν εἰς τὰ κατώτερα σημεῖα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ στομίου. Συγκεκριμένως, ἐφ' ὅσον ὁ Φατούρος δὲν ἀνέσκαψε τὸ σύνολον τῆς ἐπιχώσεως τοῦ στομίου, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν αἱ ἀναγκαῖαι διαπι-

πτώσεις ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου τῆς ὑπάρξεως ἢ ὄχι ἀργολιθοδομῆς ἐν τῷ στομίῳ.

Ἐσχάτως, τέλος, πρὸ δεκαετίας, τῷ 1967, ἐγένετο ἔρευνα τοῦ τάφου πρωτοβουλία τοῦ καθηγητοῦ κ. W. A. McDonald (University of Minnesota) δι' ἐνὸς Electrical Resistivity Meter πρὸς διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως ἐκτισμένων σημείων ὀπισθεν τοῦ προσιτοῦ στομίου. Αἱ ἐνδείξεις ἦσαν εὐδαίμονες, ἂν καὶ ἡ ἔρευνα περιορίσθῃ εἰς ὀρισμένα μόνον σημεία τοῦ τάφου (Δυτικὸν καὶ Νότιον κυρίως)²⁹.

Προοπτικαὶ ἐκ τῆς προσεχοῦς ἀνασκαφῆς. Πέρα τῆς ἐπιβαλλομένης ἐξερευνήσεως τοῦ συνόλου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ λόφου τῶν Ἑλληνικῶν, διὰ τῆς ἀναμενομένης ἀνασκαφῆς τοῦ ἤδη γνωστοῦ θολωτοῦ τάφου θὰ ἔλθῃ εἰς φῶς ἐν τῶν πλέον διαφερόντων μνημείων τῆς Ὑστερας Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου. Ὁ τάφος, ὁ ὁποῖος, ἀντιθέτως πρὸς τὰς διαστάσεις του, στερεῖται μεγάλου δρόμου, θὰ καταστῇ δυνατόν νὰ μελετηθῇ ἐπισταμένως εἰς ὅλα τὰ μέρη αὐτοῦ, ἵνα διαπιστωθῇ πρωτίστως ἡ περίοδος κατασκευῆς του, περαιτέρω ἡ μέθοδος κατασκευῆς τὸσον τοῦ μὴ φαινομένου (ἐσωτερικοῦ) τμήματος ἑκατέρας τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου ὅσον καὶ τῆς θόλου, τέλος δὲ ἡ κατασκευὴ τῆς προσόψεώς του καὶ ἡ μέθοδος προσαρμογῆς ἐπὶ τοῦ στομίου τοῦ ἀνωφλίου τοῦ τάφου.

Ὡσαύτως, διὰ χρησιμοποίησεως καὶ τῶν ἀπαραιτήτων μηχανικῶν μέσων θὰ ἀναληφθῇ τὸ σύνολον τῆς συμπεσούσης θόλου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς καὶ θὰ ἐπιδιωχθῇ ἡ ἀναστήλωσις αὐτῆς, ἐφ' ὅσον – καὶ τὸ πρᾶγμα φαίνεται πιθανώτατον – ὑφίσταται τὸ σύνολον τοῦ ὡς ἄνω οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτὴν τὰ μέγιστα θὰ συντελέσῃ καὶ ἡ καλὴ κατασκευὴ τοῦ τάφου, ἰδίᾳ δὲ τὸ ἐπιλεγέν οἰκοδομικὸν ὕλικόν καὶ ἔτι εἰδικώτερον οἱ εὐμεγέθεις λίθοι, οἱ ὁποῖοι θὰ ἔχουν χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς θόλου.

Τὸ ταφικὸν τοῦτο μνημεῖον, ὁ θολωτός τάφος τῆς Αἰπειας-Ανθείας, μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του καὶ εὐρισκόμενον εἰς ἰδιαιτέρως περίοπτον θέσιν ὑπεράνω καὶ ἐγγύτατα τῆς Νέας Ἐθνικῆς ὁδοῦ Καλαμῶν-Τριπόλεως, θὰ ἀποτελῇ μίαν σεβαστὴν προσφορὰν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην. Κατὰ τὴν κατασκευὴν φαίνεται ὅτι σαφῶς ὑπερέχει καὶ αὐτοῦ τοῦ πρώτου θολωτοῦ τάφου τῆς Περιστεριάς χάρις εἰς τὸ χρησιμοποιηθὲν οἰκοδομι-

κόν ύλικόν καί διὰ τόν λόγον τοῦτον ἐλπίζεται ὅτι θὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ καλλίτερον ἐκτισμένος θολωτός τάφος τῆς Μεσσηνίας καί τῆς Τριφυλίας καθόλου.

Σημειώσεις

Γενική περί τῆς περιοχῆς βιβλιογραφία:

Α. ΣΚΙΑΣ, Φαρῶν τοπογραφικά καί ἐπιγραφικά, ΑΕ 1911, σσ. 117-118· Ν. VALMIN, Études topographiques sur la Messénie Ancienne, Lund 1930, σσ. 56-63· R. HOPE SIMPSON, Identifying a Mycenaean State, BSA 52, 1957, σσ. 243-245, εἰκ. 6 (τοπογραφικὸν σχέδιον)· BCH 83, 1959, σσ. 640-641· Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνθεια-Ἑλληνικά, Ἀρχεῖον. Τριμηνιαῖον Ὅργανον Μητροπόλεως Μεσσηνίας 1959, ἀρ. φύλλου 36-37, Καλάμαι σσ. 145-149.

Εἰδική περί τῶν μυκηναϊκῶν μνημείων τῆς περιοχῆς βιβλιογραφία: Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἑ.ἀ., σσ. 147-148· W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON, Where a whole Mycenaean World awaits the spade! A Search for the lost cities of Nestor's kingdom in SW Messenia, Illustrated London News, April 30, 1960, σ. 740 εἰκ. 1 (εἰσοδος θολωτοῦ τάφου)· W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON, Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese, AJA 65, 1961, σσ. 250-251 ἀριθ. 78, εἰκ. 14 (τοπογραφικὸν σχέδιον), σ. 253 ἀριθ. 78, πίν. 77d (εἰσοδος θολωτοῦ τάφου)· P. ÅLÉN, Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland, Lund 1962, σσ. 76, 90 ἀριθ. 3· Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Προϊστορία τῆς Πελοποννήσου, Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 64 ἀριθ. 77, σ. 475 ἀριθ. LIX (126)· R. HOPE SIMPSON, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, London 1965, σ. 58 ἀριθ. 174· W.A. McDONALD-G.R. RAPP, Jr., The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment, Minneapolis 1972, σ. 131, σ. 236 εἰκ. 15-1 (σχέδιον εἰσόδου θολωτοῦ τάφου), εἰκ. 15-2 (ἀποτύπωσις), σσ. 288-289 ἀριθ. 137 (78), πίν. 1-3· Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, ΠΑΕ 1975, σ. 514, πίν.

327 (εἴσοδος θολωτοῦ τάφου). Ὑπὸ τοῦ OL. PELON δὲν μνημονεύεται ὁ τάφος οὗτος εἰς τὸ ἔργον του «Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires», Paris 1976. Τέλος, ὑπὸ τοῦ Π. ΘΕΜΕΛΗ μνημονεύονται καὶ ὠρισμένα ἀντικείμενα Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς προερχόμενα ἐκ τῆς νεκροπόλεως τῶν Ἑλληνικῶν [ΑΔ 20, 1965 (Β' 2 - Χρονικά), σ. 195, 207, πίν. 215 α-γ], περὶ ὧν ἰδὲ καὶ P. of N., III, σ. 242, ἐνῶ παραδίδονται καὶ μινυακά κατάλοιπα (W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON, ἔ.δ., σσ. 158-159 καὶ G. GRAZIADIO, SMEA XIX. 1975, σ. 190 σημ. 131).

1) Α. ΣΚΙΑΣ, ΑΕ 1911, σσ. 117-118.

2) N. VALMIN, Études, σσ. 56-63.

3) R. HOPE SIMPSON, BSA 52, 1957, σσ. 243-245 καὶ μετὰ τοῦ W.A. McDONALD, AJA 65, 1961, σσ. 250-251.

4) Πρβ. Minnesota Messenia Expedition, ed. by W.A. McDONALD-G. R. RAPP, Minneapolis 1972, (MME), σ. 131 (ἀριθ. 137), σ. 236 εἰκ. 1-5, 1-6; πίν. 1-3.

4α) Πρβ. AJA 65, 1961, σ. 250, πίν. 77d.

5) AJA 65, 1961, σ. 251. Πρβ. καὶ Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΝ, ἔ. δ., σ. 146. Ὅμοίως τὴν ὑπαρξιν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς οἰκισμοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς μεταγενεστέρης Θουρίας ἠρνήθη καὶ ὁ N. VALMIN, Études, σ. 60 («Outre les tombeaux, il n' y a donc rien qui nous oblige de croire que l' acropole ait été habitée à l' époque mycénienne¹ (= Skias, op. cit. parle de fragments en or dans un torrent sur le versant ouest, qu' il pense provenir de quelque tombeau rupestre ou même à coupole. C' est possible mais non prouvé.»). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι διὰ τὸν τάφον, διὰ τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύθη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ ΣΚΙΑ ὅτι προήρχοντο τὰ ὑπὸ ὀμβρίων ὕδατων παρασυρθέντα χρυσὰ κτερίσματα, ὁ VALMIN ὑπεστήριξεν ὅτι δυνατόν νὰ ἦτο καὶ θολωτός. Ποῖος ὅμως ἦτο οὗτος δὲν καθορίζεται ἐπακριβῶς. Πάντως, δὲν ἦτο οὗτος ὁ ἀπασχολῶν ἡμᾶς τάφος.

6) Πρβ. τὸ κατατοπιστικὸν τοπογραφικὸν σχέδιον 14 ἐν AJA 65, 1961, σ. 250.

7) Αὐτόθι, σ. 251.

8) Αὐτόθι, σ. 250 εἰκ. 14.

9) Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὴν δίδα Λιάναν Παρλαμά, ἥτις καὶ ἀνέσκαψε τῷ 1973 τὸν πρῶτον τάφον τῆς περιοχῆς. Τὰ πορίσματα τῆς

ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τῆς δίδος Παρλαμᾶ θά δημοσιευθοῦν προσεχῶς εἰς τὸν τόμον 28 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου (1974 -Χρονικά).

10) Κατόπιν τῆς ἐπαναλήψεως κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 1977 τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ πρῶην ἀπλῶς ὡς θολωτοῦ τάφου νομιζομένου, νῦν δὲ εἰς τύμβον ἀναδειχθέντος ταφικοῦ μνημείου τῆς Βοΐδοκοιλιᾶς (ὁρμου ΒΔ τοῦ ὁρμου τοῦ Ναυαρίνου) ἐπιστοποιήθη ὅτι ὁ χώρος εἶχε χρησιμοποιηθῇ ὡς οἰκισμός ἤδη ἀπὸ τῶν Νεολιθικῶν χρόνων καὶ ὡς νεκροταφεῖον ἀπὸ τῶν ὑσάτων Πρωτοελλαδικῶν χρόνων ἀδιαπτῶστος μέχρι καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ὁ θολωτός τάφος, ὁ περιλαμβανόμενος εἰς τύμβον, φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς πρωίμους Μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὡς πιστοποιεῖται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως συγχρόνων αἰχμῶν βελῶν ἐξ ὀψιανοῦ, ἐξ ὀστράκων ΥΕ Ι κυπέλλου ἢ κυπέλλων Κεφτιοῦ ἐκ τῶν δρόμου, ἐνῶ ὁ τύμβος φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς Μεσοελλαδικοὺς χρόνους, ὡς ἀντιλαμβανόμεθα ἐξ ἑνὸς παραδείγματος ἀγγείου ὁπερ ἀποκαλεῖται γενικῶς «δέπας ἀμφικύπελλον» καὶ περιορίζεται εἰς Μεσοελλαδικὰ πλαίσια. Ἄλλα παραδείγματα ἔχουν εὑρεθῇ εἰς Νυδρί Λευκάδος, εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Μάλθης, εἰς τὸν τάφον Κεφαλοβρύσου 1, εἰς τὸν Μεσοελλαδικὸν ὁμοίως θολωτὸν τάφον τοῦ Ὁσμάναγα Πυλίας καὶ εἰς τὸ Νησακοῦλι Μεθώνης. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἐπιλογή τοῦ χώρου εἶχεν ἤδη γίνῃ πολὺ πρὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

11) Ἡ θέσις μοί ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ κ. Κων. Βαρελᾶ.

12) Πρβ. AJA 65, 1961, σ. 253c.

12a) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκάστοτε κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἐπιλεγομένην θέσιν ἀνιδρύσεως τῶν θολωτῶν τάφων, κρίνεται σκόπιμον ὅπως μνημονευθοῦν αἱ κυριώτεραι ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι ἔχουν διατυπωθῇ κατὰ καιροῦς ὑπὸ διαφόρων μελετητῶν.

13) Πρὸ τῆς εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπισκέψεως τῶν W.A. McDONALD καὶ R. HOPE SIMPSON (πρβ. ILN, April 30, 1960, σ. 740) εἶχε μετατραπῇ εἰς ἐλαιῶνα ὅλη ἡ περιοχὴ.

14) Πρβ. τὴν ἀποψιν ταύτην τῶν W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON (AJA 65, 1961, σ. 250: «Two large slabs, now out of place, were the vertical jambs of the borway»).

15) Ὁδῶς ἀρχικῶς ὁ N. VALMIN, Tholos Tombs and Tumuli. Some Remarks on the question of the Homeric Tomb Form, Corolla Archaeologica Gustavo Adolpho dedicata, Lund 1932, σσ. 218 κ. ἐξ., ἐξέφρασε τὴν

ἀποψιν ὅτι ἱκανὸς ἀριθμὸς θολωτῶν τάφων φαίνεται ὅτι εἶχον τοποθετηθῆ πλησίον τῶν ὁδῶν ἐπικοινωνίας τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου διὰ νὰ εἶναι ὁρατοὶ ἀπὸ ἀποστάσεως. Οἱ W.A. McDONALD καὶ R. HOPE SIM-
PERSON, *Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese*, AJA 65,
1961, σ. 257 σημ. 13, ὑπεστήριξαν ὅτι οἱ θολωτοὶ τάφοι ἐκτίζοντο πλη-
σίον ἢ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν οἰκισμῶν τῆς ἐποχῆς, ἐνίοτε δὲ κατὰ μήκος
τῶν ὁδῶν ἐπικοινωνίας τῆς ἐποχῆς καὶ δὴ καὶ εἰς ἀπόστασιν ἐξ ὠρισμέ-
νων πόλεων. Εἰδικῶς περὶ τοῦ ὁμηρικοῦ τύμβου ὁ καθηγητὴς Μ. ΑΝ-
ΔΡΟΝΙΚΟΣ, 'Επιτάφια Μνημεῖα, ΑΔ 17, 1961/62, σσ. 176, 209-210, ἐτό-
νισεν ὅτι οὗτος ἦτο «σῆμα ἐπιφανὲς καὶ τηλεφανὲς» τοῦ ὑποκειμένου
τάφου. Τέλος, ὁ PELON, *Tholoi, Tumuli et Cercles Funeraires*, Paris
1976, ἐπανέλαβε τὰς παλαιότερας ἀπόψεις καὶ ἐσημείωσε τὸν σκοπὸν διὰ
τὸν ὁποῖον ἰδρύοντο μεγάλου μεγέθους τύμβοι πέριξ τῶν θολωτῶν τάφων:
ἐπρόκειτο περὶ ἐπιθυμίας ἐπιδείξεως καὶ ἐπιτεύξεως μεγαλοπρεπείας. Τοῦ-
το, βεβαίως, ἀληθεύει, πλην ὅμως δεόν ὅπως σημειωθῇ ὅτι οἱ θολωτοὶ
τάφοι ἐκτίζοντο κατὰ βάσιν, ὡς οἰκογενειακοὶ τάφοι, πλησίον τῶν κοσμι-
κῶν κτισμάτων τῶν ἰδιοκτητῶν των. Τοῦτο εἶναι ἀπολύτως βέβαιον καὶ
ἀσφαλῶς εἰς ἀρχούσας οἰκογενείας ἀνήκον οἱ πλουσιώτεροι, τοῦλάχιστον
τῶν τάφων τούτων τῆς Μεσσηνίας-Τριφυλίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι πλεῖστοι
θολωτοὶ τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Κουκουνάρα Πυλίας ἐνεφα-
νίσθησαν – ἀνασκαφέντες – κατὰ ζεύγη καὶ ὅτι πλησίον αὐτῶν, κατὰ
περιπτώσεις, ὑπῆρχε τὸ νεκροταφεῖον τοῦ πληθυσμοῦ, συγκείμενον ἐκ
θολωτῶν τάφων, πτωχῶν βεβαίως, ὑποδηλοῖ τὴν τότε ὑφισταμένην κατά-
στασιν: ὑπῆρχεν οἰκισμὸς πέριξ μιᾶς μεγάλης ἀγροικίας (φόρμας) καὶ που
πλησίον δύο μεγαλύτεροι θολωτοὶ τάφοι καὶ ἄλλοι μικρότεροι. Οἱ μεγα-
λύτεροι ἀνήκον εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ μεγαλοκτηματίου καὶ οἱ μικρότε-
ροι καὶ πτωχοὶ εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς περιοχῆς. Τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ
καὶ δὲν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτησιν.

16) ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1960, πίν. 159α καὶ 1961, πίν. 128α.

17) Ἔργον 1976, σ. 140 εἰκ. 117.

18) Ἰδὲ σημ. 16.

19) ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, ΠΑΕ 1963, σσ. 205-208.

20) Αὐτόθι, σσ. 208, 208-210, 216 ἀντιστοίχως.

21) Αὐτόθι, πίν. 1756, 177α-β, 1786.

22) Αὐτόθι, πίν. 1796, 180α-β, 1816.

23) Αὐτόθι, πίν. 183α.

24) M. NATAN VALMIN, The Swedish Messenia Expedition, I. Lund 1938, σ. 210.

24α) ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαί Πύλου, ΠΑΕ 1960, σ. 205.

25) Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἀνασκαφή θολωτοῦ τάφου ἐν Βόλῳ, ΑΕ 1906, στ. 216.

26) Πρβ. ΑΙΑ 65, 1961, σ. 250.

27) Περί τῆς θέσεως διέλαβε καὶ ὁ Θ. Σπυρόπουλος, Ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Πρβ. Ἀρχεῖον, 1959, ἀρ. φύλλου 36-37, σ. 148.

28) Κονίαμα ἔχει καὶ ὁ θολωτός τάφος τοῦ Βαφειοῦ εἰς τὸ στόμινόν του, στερεώτατον καὶ γενικῶς ἀρίστης κατασκευῆς, ὥς διεπίστῳσα προσφάτως. Ὅντως, ἂν καὶ ἐκτεθειμένον ἀπὸ ἐννέα ἤδη δεκαετιῶν εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν, ἐν τούτοις παραμένει τοῦτο ἀπολύτως συμπαγές, ὥς κατὰ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν εὗρέθη. Ἀσβεστοκονίαμα διεπιστώθη ὅτι ὀφίστατο καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς (ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1961, σ. 170, πίν. 128α).

29) ΜΜΕ, ἔ. ἀ., σ. 236 εἰκ. 15-1, 15-2.